

Arşiv Belgeleri Işığında İngiltere'nin Hilâfet Politikası (1875-1925)
Britain's Caliphate Policy in the Light of Archival Documents (1875-1925)

Hasan GÜMÜŞOĞLU¹

Strategic Public Management Journal
Volume 7, Issue 14, pp. 13-27
December 2021
DOI: 10.25069/spmj.933306
Research Article/Araştırma Makalesi
Received: 05.05.2021
Accepted: 27.11.2021
© The Author(s) 2021
For reprints and permissions:
<http://dergipark.gov.tr/spmj>

Öz

Bu makale 1875-1925 yılları arasında İngiltere'nin takip ettiği hilafet politikasını ortaya koymak amacıyla kaleme alınmıştır. Makalede İngiltere Arşiv Kayıtları (Public Record Office (PRO) esas alınarak İngiltere'nin yarım asırlık hilâfet politikası incelenmiştir. İngiltere on dokuzuncu asrın sonlarına doğru Osmanlı halifesinin dünya Müslümanları üzerindeki nüfuzundan istifade etme yollarını aramıştır. İngiltere, özellikle Hindistan'ı sömürgesi yaptıktan sonra Osmanlı halifesinin bölge Müslümanları üzerindeki nüfuzundan endişe ederek bu politika değişikliğine gitmiştir. Yirminci asrın başlarından itibaren İngiltere, bariz bir şekilde Osmanlı halifesini yıpratma çalışmalarını dış politikasının önemli bir parçası haline getirmiştir.

Söz konusu politika doğrultusunda hilâfetin Osmanlı'dan alınıp Araplara verilmesini isteyen İngiltere, Lozan Konferansı öncesinde Osmanlı hilâfetinin tarihte kalması gerektiğine kesin olarak karar vermişti. İngiltere o dönemde, Rusya'ya karşı bir set olması için geçmişe nispetle daha küçük bir Türkiye'nin tesisini kendi çıkarları açısından faydalı buluyordu. Bu sebeple Türkiye'nin hilâfetin ilga edilip dünya Müslümanlarıyla bağlarının koparılması suretiyle İngiliz menfaatlerini tehdit edebilecek konumdan çıkarılması İngiltere açısından oldukça önem arz ediyordu.

Anahtar kelimeler: Hilâfet, Osmanlı, İngiltere, Dünya Müslümanları

Abstract

This research was written in order to reveal the Caliphate policy followed by Britain between 1875-1925. In article, Britain's half-century caliphate policy has been examined based on the Public Record Office (PRO). Britain sought ways to take advantage of the Ottoman caliph's influence over the Muslims of the world towards the end of the nineteenth century. It changed his policy, worrying about the influence of the Ottoman caliph on the Muslims after it colonized India. From the beginning of the twentieth century, Britain has made the efforts to wear down the Ottoman caliph, an important part of its foreign policy.

Britain, who wanted the Caliphate to be taken from the Ottomans and given to the Arabs, had definitely decided that the Ottoman caliphate should remain in history before the Lausanne Conference. Turkey's abolishing the caliphate and breaking ties with the Muslim world was of great importance in terms of England. At that time, in terms of the interests of Britain, Turkey that will be set up smaller than in the past were be useful against Russia.

Keywords: Caliphate, Ottoman, England, World Muslims.

¹ Doç., Dr., Yalova Üniversitesi, hasgumus@hotmail.com, ORCID ID: orcid.org/0000-0002-0836-4031

1. GİRİŞ: HİLÂFET KONUSUNA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Hilâfet ve İmâmetin Mana ve Fonksiyonu

Hilâfet, birinin arkasından onun yerine geçmek, başkasına niyâbet, bir kimseden sonraya kalmak, halef ve vekil olmak manasına (İbn Manzûr, 1300: X, 430; Fîrûzâbâdî, 1305: III, 570) imâmet ise kastetmek, ön, öne geçmek ve imam olmak manalarına gelir (İbn Manzûr, 1300: XIV, 287-88; Fîrûzâbâdî, 1305: IV, 74). İmamet ile hilâfet bir ıstılah olarak "Peygamber Efendimize (s.a.v.) İslâm'ın uygulanmasında ve Müslümanların din ve dünya işlerinin idare edilmesinde halef yani vekil olmak" manasında kullanılır (Cüveynî, 1979: 55; Mâverdî, 1990: 29; Teftâzânî, 1989: V, 234). Hilâfet makamında bulunan zat için halife kelimesinin yanı sıra imam, Halife-i Müslimîn ve Emîru'l-Mü'minîn de denilmiştir (Sâmi, 1317: 162). Namazdaki imamı halife manasındaki imamdaki imamdan ayırmak için namazdaki imamlık için "imâmet-i suğra", halifelik için ise "imâmet-i kübrâ" tabirleri kullanılmıştır. Namazda kendisine uyulan kimseye imam denildiği gibi halifeye de imam denilmesi, Müslümanların namazdaki imama uymaları ve onu takip etmelerinin vacip olması gibi halifenin de din ve dünya işlerinde emirlerine uymanın ve itaat etmenin vacip olmasından dolayıdır (İbn Haldûn, 1992: 191).

Seyfeddin el-Âmidî (631/1233) hilâfetle aynı manaya gelecek şekilde imâmeti: "Ümmetin tamamının kendisine tâbi olması vacip olacak şekilde bir kimsenin Müslümanların vatanlarının korunmasında ve şer'î kânunların tatbikinde Hz. Peygambere halife olması" (Âmidî, 1992: 69) şeklinde tarif etmiştir. Teftâzânî (792/1389) ise imâmeti; "Hz. Peygambere vekâleten din ve dünya işlerinde umumi başkanlıktır" (Teftâzânî, 1989: V, 234) şeklinde tarif ederek halifenin din ve dünya işlerini beraber deruhte etmesindeki öneme dikkat çekmiştir. Hilâfetin bu fonksiyonu sebebiyle İbn Haldun (808/1406) halifeliğin umumiyetle âhiret fayda ve maslahatını göz önünde bulundurarak şeriatla iş gören bir kurum olduğunu belirtir ve dünya işlerinin dinî hükümler doğrultusunda düzenlenmesinin gerekli olduğunu açıklar (İbn Haldûn, 1992: 190-1).

Meşhur İslâm hukukçusu Ebû'l-Hasen Ali el-Mâverdî (450/1058), dünyanın ıslahının ancak dinî hükümlerin tam olarak uygulanmasıyla sağlanabileceğini ve idarecilerin görevlerini yapmamaları durumunda halkın başıboşluğa terk edileceğini ve insanların dağılıp kaybolacaklarını söyleyerek, hilâfetin önemine dikkat çekmiştir. (Mâverdî, 1990: 30) Ebû Hamîd Gazzâlî (505/1111), halifenin bulunmaması durumunda hayatın tümüyle felce uğrayacağını, fitne ve kargaşa çıkacağını söylemiş (Gazzâlî, 1964: 169) ve din işlerinin düzeninin ancak dünyanın düzeniyle, dünyanın düzeninin de ancak kendisine itaat edilen bir imamın varlığıyla hâsıl olacağını ifade etmiştir. Gazzâlî, her zaman bir imamın bulunmasının şer'î bir zorunluluk olduğunu belirtmiştir (Gazzâlî, 1972: 198-9). İbn Haldun da halifenin görevini, dinin korunması ve dünyanın idare edilmesi olarak özetlemiştir (İbn Haldûn, 1992: 218).

İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (478/1085), Kâdı Ebû Bekir Bâkillânî (403/1013), Abdulkâhir Bağdâdî (429/1037), Ömer en-Nesefî (537/1142) ve Sa'du'd-dîn Teftâzânî (792/1389) gibi âlimler de halifenin yerine getirmekle mükellef olduğu vazifelere dikkat çekmişlerdir. İslâm'ın hükümlerini infaz etmek, had cezalarını uygulamak, zekâtı toplamak, cuma namazlarını kıldırmak gibi vazifelerin halife tarafından yapılmasının lazım geldiğine atıfta bulunan ulemâ, İslâm nokta-i nazarından hilâfetin çok mühim bir müessesese olduğunu belirtmişlerdir (Bâkillânî, 1987: 477-8; Cüveynî, 1979: 148; Cürçânî, II,464; Teftâzânî, 1326: 181-2). Ehl-i sünnet âlimlerin yanı sıra Mu'tezile'den Kâdı Abdülcabbâr (415/1025) da zina ve hırsızlık gibi had cezalarının tatbikinin halifeye ait olduğunu ifade ederek, hilâfetin önemini açıklamıştır. (Abdülcabbâr, 1963, XX-I, 41).

1.2. Hilâfet Nizamının Teşekkülü

Hiz. Muhammed (s.a.v) kendisinden sonra kimin halife olacağına dair açık bir beyanları olmadan bu dünyadan ayrılmışlardı. Şayet o bu konuda bir açıklama yapmak veya bir tayinde bulunmak isteseydi bunu yapma

imkanına sahipti. Zira onun âhirete intikali aniden olmamış, özellikle son zamanlarında yaptığı sohbetlerinde vefat zamanının yaklaştığını haber vermiş ve bu istikamette bazı işaretlerde bulunmuştu. Resûlullâh'ın vefatıyla beraber sahâbîler ilk iş olarak halife konusunu halletmek durumunda kalmışlardı. Sahabenin ileri gelenlerinin yaptıkları istişare neticesinde Hz. Ebû Bekir'e ilk halife olarak bîat edilmişti. Hz. Ebû Bekir ise kendisinden sonra Hz. Ömer'i halife tayin etti. Hz. Osman, Hz. Ömer'in vefatına yakın oluşturduğu şûranın kararıyla halife oldu. Hz. Ali, ihtilafların çoğalıp fitnenin etkisini arttırdığı bir dönemde Medine'de bulunan sahâbîlerin ileri gelenleri tarafından bu makama münasip görüldü. Hz. Ali'nin şehit edilmesi ve Hz. Hasan'ın hilâfetten feragat etmesinden sonra hilâfeti genel kabul gören Hz. Muâviye, kendisinden sonra da oğlu Yezid'i halife tayin etti.

Sahâbenin, imâmet nazariyesinin oluşmasında ayrı bir yeri bulunmaktadır. Zira imâmetin genel esasları Kur'an ve Sünnette belirtilmiş olmakla beraber uygulanması sahâbe devrinde olmuştur. Naslarda mücmel olarak belirtilen bazı konular sahâbîlerin fiilleriyle izaha kavuşmuş ve imâmetin en önemli esasları sahâbe devrinde teşekkül etmiştir. Sahabenin hilâfet makamına geçiş konusundaki söz konusu farklı usulleri ümmet için bir zenginlik olmuş ve ulemâ Mâverdî, 1990: 33; Ferrâ, 1983: 28; Seyid Bey, 1333: 110) sahabe devrindeki uygulamalara bakarak, hilâfete geçişte iki usulü (Gümüšoğlu, 2011: 200 vd.) meşru kabul etmiştir:

1- Ehlü'l-hal ve'l-akd'in Tensibi

11- İstihlâf veya Veliht Usûlü

1.3. Osmanlı Hilâfeti

Osman Gâzi ilk başlarda Selçuklu sultanına bağlı kalıp onun adına hutbe okutmakla birlikte, Moğol istilasından sonra Selçuklu sultanının ülkede hâkimiyetini kaybetmesinden dolayı Söğüt civarındaki Oğuz beylerinin Osman Gâzi'ye biat etmelerinden sonra hutbeler Osman Gâzi adına okunmaya başlanmıştır (Âşık Paşazâde: 1332: 18; Neşrî, 2008: 28-9. Lütü Paşa, 1290: I, 22). İslâmî gelenekte bir idareci veya kumandanın adına hutbe okutması, onun bağımsızlığını ilan etmesi manasına geldiğinden (Gümüšoğlu, 2011: 302) Osman Gâzi, Karacahisar'ın fethinden (689/1291) sonra kadılık ve hatiplik vazifesini Dursun Fakîh'e vererek Cuma hutbesini kendi adına okutmuştur (Âşık Paşazâde: 1332: 18; Neşrî, 2008: 52; Oruç b. Âdil, 2008: 13).

Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'de, Nizâm-ı Âlem ve intizâm-ı ahvâl-i benî Âdem'in sadece İslâm ahkâmının tatbikiyle mümkün olacağı kabul edildiğinden Din ü Devlet'in bekâsını temin en mühim gaye olarak görülmüş ve bu gaye için hiçbir kıymet feda edilmekten çekinilmemiştir. Osmanlı mefkûresinde bu ideal, "Din ve Devlet-i İslâmiyye'nin Devam ve Bekâsı" ya da "Devlet ve Saltanatın Devam ve Bekâsı" şeklinde de ifade edilmiştir. Bu istikamette, Nizâm-ı âlem ve Îlâ-i Kelimetullâh için, Din/İslâm, Devlet ve Hanedan-ı Âl-i Osman üçlüsü, vazgeçilmez esaslar kabul edilmiş (Akhisârî, 1287:2-4; Nâimâ: 1281: I, 2-4; Münecimbaşı, 1285: III, 265) ve devletin sonuna kadar bu esaslar, tartışma konusu edilmemiştir.

Fâtih Sultan Mehmed devrinin meşhur tarihçisi Dursun Bey, Târîh-i Ebü'l-Feth adlı eserinin baş taraflarında nizâm-ı âlemin, zâhir ve bâtın olmak üzere iki tarafının olduğuna işaret eder. İlâhî bir vazı olan İslâm dininin nizâm-ı âlemin hem zâhir hem de bâtın itibarıyla kıyamete kadar mahlukâtın hepsine kâfi gelecek vasıfta olduğunu ifade eden Dursun Bey, İslâmî esaslara riayet edilmediği takdirde insanlığın bekâ meselesiyle karşı karşıya kalıp yok olacağını söyler. Dursun Bey, nizâm-ı âlemin "Ben insanları ve cinleri sadece bana ibadet etsinler diye yarattım" (Zâriyât, 51/56) mealindeki âyetin beyan ettiği esaslar istikametinde olacağını belirterek nizâm-ı âlemden esas maksadın insanlığın yaratılış sebebi olan "ibadeti" yerine getirmek olduğunu açıklar (Dursun Bey, 1330: 13).

Osmanlı'nın din ü devletin bekâsını beraberce zarurî görmesinde, İslâm'ın hem dünyaya hem de âhirete ait ahkâmının bulunmasının ve şer'i bazı hükümlerin tatbikinin bir devletin ve onun başında bulunan ulu'l-emr/halife/padişah gibi kelimelerle ifade edilen otoritenin varlığına bağlı olmasının büyük tesiri olmuştur.

Osmanlı'nın hilâfeti ne zaman sahiplendiğine dair farklı görüşler olmakla birlikte Sultan I. Murat'ın Edirne'yi fethetmesini müteakip Karamanoğlu'ndan aldığı tebrik mektubunda padişahın unvanları arasında halifenin de açıkça zikredildiğini ve verilen cevabî yazıda da Osmanlı için “şeref-i hilâfet” tabirinin kullanıldığını görmekteyiz. (Feridun Bey, 1858: I, 95-6) Bu itibarla I. Murat'tan itibaren Osmanlı sultanlarının kendilerini halife gördükleri söylenebilir. (Arnold, 1987: V-I, 155; Tansel, 1969: 212; Özcân, 198: 546) İbn Kemal (1468-1536), fetihten önce İstanbul'un “Dâru'l-hilâfet olmağa münasip mahal görüldüğünü” belirtmiş ve Sultan Bâyezid için “... Sultan Bayezid Han'ın Hilâfet zamanında...” ifadelerini kullanmıştır. (İbn Kemal, 1957: VII. 99,194, 197) Fatih Sultan Mehmed'in Teşkilat Kânunnâmesi'nin başında “Mâlik-i serir-i Hilâfeti bi'l-istihkak, kahraman-ı zaman, sâhibü'l-emni ve'l-emân, es-Sultânü'l A'zam, Halîfetüllâhi fi'l-âlem, ...” ibaresi (Akgündüz, 1990: I, 317) o devirde Fatih'in hakiki bir halife olarak kabul edildiğini göstermektedir.

Yavuz Sultan Selim Han'ın Çaldıran ve Mısır seferlerini anlatan Haydar Çelebi, Sultan Selim'in Hz. Allah'ın “Biz seni yeryüzüne halife yaptık” (Sâd, 38/26) hitabına mazhar olduğunu belirtir ve onu “Hilâfetin dayanağı” olarak görür. (Haydar Çelebi, 109a) Yavuz, Çaldıran zaferinden sonra Tebriz'e girdiğinde, Mâverâünnehir ulemâsı onu halife olarak karşıladığı gibi Kırım Hanı Mengili Giray Han da İstanbul'u “Dârü'l-hilâfe” olarak tavsif etmiş ve Sultan Selim için “Cenâb-ı Hilâfet” tabirini kullanmıştır (Tansel, 1969: 213).

Yavuz Selim, Mercidâbık zaferinden sonra Tomanbay'a mektup gönderdiği mektupta: “Ben kılıcım hakkı ve Sultan Gavri'nin ölümü ile bu ülkeye sahip oldum. Bu itibarla daha önce Bağdat halifelerine gönderilen Mısır'ın vergisini her sene bana gönder. Ben yeryüzünde Allah'ın halifesiyim. Haremeyn-i şerifeyn'e hizmet etmeye senden daha layığım” (İbn İyas, 1984: V, 125) diyerek, sembolik manada da olsa devam eden Abbasi hilâfetinin bittiğini ve sadece kendisinin halife olduğunu açıkça ifade etmiştir (Gümüsoğlu, 2011: 42).

Tarihî süreçte yabancı devletler, Osmanlı sultanlarının hilâfete sahip olmasıyla ilgilenmeyip onların maddî gücünü dikkate alırken, Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile birlikte onlar yanında, hilâfetin siyasî konumunun ön plana çıktığı görülmektedir. Söz konusu antlaşma ile Rusya, Ortodoks Hıristiyanlarının işlerine karışma konusunda ısrarcı olmuştu. Bunun bir sonucu olarak da Rusya, Osmanlı padişahının bir halife olarak başta Kırımlılar olmak üzere Osmanlı hâkimiyetinin dışında kalan Müslümanların dinî işlerini takip edeceğinin anlaşmada yer almasını kabul etmişti. Bu durum, uluslararası siyasette, Osmanlı Hanedanı'nın hilâfete sahip olmaları itibarıyla dünya Müslümanları üzerindeki nüfuzunun resmen kabulü ve tescili manasına geliyordu. Bundan sonra yabancı güçler, Müslümanlar üzerinde politikalar geliştirirken, hilâfeti dikkate almak zorunda olduklarını görmüşlerdi.

2. İNGİLTERE'NİN HİLÂFET POLİTİKASI

2.1.İngiltere'nin Osmanlı Halifesinden Yardım İsteddiği Dönem

Sömürge politikası çerçevesinde Rusya'nın Akdeniz, Basra Körfezi ve Hindistan'a doğru genişlemesinden rahatsız olan İngiltere, on sekizinci asırda, Rusya'nın ilerlemesine mani olacak bir güç gördüğü Osmanlı'nın, “toprak bütünlüğünün korunması” politikasını takip etmiştir. Özellikle Napolyon'un 1800'lü yılların başında Mısır'ı işgalinden sonra İngiltere, Fransa'nın büyük bir tehdit oluşturduğunu görmüş ve bölgede kendi nüfuzunu arttırmak istemiştir.

İngiltere, sömürgelerindeki Müslümanlar üzerinde Fransa'nın nüfuz sahibi olmasına mani olma politikası takip edip Osmanlı ile ilişkisini geliştirmek istemiştir. Bu dönemde Osmanlı padişahının bir halife olarak bölgede itibarı her geçen gün artmaktaydı. Kuzey Hindistan'da Osmanlılar lehine yürüyüşler ve toplantılar düzenlenmiş

ve İngiltere Kraliçesi'ne Ruslara karşı Osmanlı'yı desteklemesi için telgraflar çekilmişti. Bölgedeki İngiliz vali, İngiltere'ye gönderdiği raporda Hindistan Müslümanlarının Türklere olan sevgisinden ve Osmanlı padişahını sıkıntıya sokacak faaliyetlerden kaçınması için Kraliçe'ye müracaat etmelerinden endişelendiğini ifade etmişti (Eraslan, 1992: 115). Söz konusu siyasî gelişmeler, hilâfet kurumunun dış politikada önemli bir faktör haline geldiğini göstermekteydi.

1877-1880 yıllarında İstanbul'da görev yapan İngiliz elçisi Henry Layard (1817/1894) padişahın bir halife olarak Orta Asya'nın Müslüman devletlerine tesir edebileceğini ve onları Ruslara karşı ayaklandırabileceğini düşünmüştü. Layard "Padişahın İmâmü'l-müslimin olarak üzerlerinde büyük nüfuza sahip olduğu Orta Asya Müslümanları ile ilgili olarak istediğiniz her şeyi sultana yaptırabileceğimizi sanıyorum" demişti. İstanbul ve Hindistan'daki İngiliz subaylar da 1876'da Orta Asya Müslümanlarını Ruslara karşı seferber etmek için Osmanlı hilâfetini kullanmaya yönelik bir planı Londra'ya bildirmişlerdi. Osmanlı Devleti, İngiltere'nin ricası üzerine Türkistan tarafında Rusya'ya karşı bir hareketin başlatılması için ilmiyeden Ahmed Hulusi Efendi'yi 1877 yılında Afganistan'a gönderdi (Karpat, 2001: 154).

Ağustos 1877'de Bombay'a varan Osmanlı heyeti olağanüstü bir alaka görmüş ve bu durum Hıristiyanları hayrete düşürmüştü. Bombay iskelesinde toplanan 40 bin civarındaki Müslüman, Osmanlı heyetini karşılarken; Cuma günü 50-60 bin Müslümanın halifeye bağlılıklarını göstermesi İngilizleri tedirgin etmişti. Zira halifenin Orta Asya'da artan nüfuzu Hint Müslümanlarına da sıçrayabilirdi. Bu durumdan korkan İngiltere, Hindistan genel valisi Lord Lytton'a (1803-1873) gönderdiği talimatta Türk heyetine fazla değer verilmemesini ve Müslümanların çoğunlukta olduğu yerlerde konaklamasına müsaade edilmemesi istemişti. Eraslan, 1992: 154). İngiltere böylece Osmanlı hilâfetinin bölgede artan nüfuzunu önlemek için resmen harekete geçmişti. Ruslara yönelmesine yardımcı olduğu tepkinin bir gün kendilerine de dönebileceğini düşünen İngiliz vali, 27 Mayıs 1878'de Londra'ya gönderdiği raporda halifenin ileride İngilizlere yönelik bir cihat çağrısının, Hindistan Müslümanları yanında da kabul görmesinin muhtemel olduğunu belirtmişti (Eraslan, 1992: 123).

2.1. İngiltere'nin Osmanlı Hilâfetine Karşı Olduğu Dönem

2.1.1. Arap Hilâfeti Projesi

İngiltere Kraliçesi Viktorya'nın Hindistan İmparatoriçesi olarak ilan edilmesinden sonra İngiltere'nin Osmanlı'nın birkaç katı Müslüman nüfusa sahip bir devlet konumuna gelmesi politik dengeleri değiştirmişti. İngiltere, dış politikasını oluştururken dünya Müslümanlarının İstanbul'da bulunan halifeye olan bağlılıklarını dikkate almak zorundaydı.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı danışmanı ve Arap dili-kültürü uzmanı George Percy Badger (1815-1888) İngiltere'nin hilâfet politikasında esas teşkil etmek üzere Dışişleri Bakanlığına Ocak 1873'te bir rapor sundu. Badger, söz konusu raporunda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Arap olmasını dikkate alarak, hilâfetin bir Arap kurumu olduğunu belirtmiş ve Arapların, Osmanlı sultanını halife olarak tanınmasının devam etmesi durumunda bunun İngiltere'nin aleyhine olacağını ifade etmişti. Badger, bu yüzden İngiltere'nin Osmanlı'nın Araplar üzerindeki otoritesinin genişlemesini önlemeye çalışmasını teklif etmiştir (Özcan, 2002: I, 65).

1871-1874 yılları arasında Bengal valisi olan ve bir ara İngiliz parlamentosunda milletvekilliği de yapan Sir George Campbell'in (1824-1892), Haziran 1877'de The Times gazetesinde bir yazısını yayınladı. Campbell, yazısında: "Türk Sultanının Müslümanların başı olmasının, Rus Çarı'nın Roma Katoliklerinin ve İngiltere Protestanlarının başı olmasından daha öte bir şey olmadığını" söyleyerek padişahın bütün Müslümanların lideri olmasının kabul edilmez bir durum olduğunu belirtmişti. Bu yazıdan bir kaç gün sonra da Hindistan'dan emekli bir başka görevli George Birdwood (1832-1917) 12 Haziran 1877 tarihli The Times gazetesinde bir

makale neşrederek, hilâfetin Mekke Emiri'ne transfer edilememesinden dolayı duyduğu üzüntüyü dile getirmişti. (Özacan, 1995: 69).

Söz konusu gelişmelerin etkisiyle İngiltere, Osmanlı hilâfetine son vermek için “Arap Hilâfeti Projesi”ni uygulamaya koymuştu. Bu projenin hayata geçirilmesi doğrultusunda Mısır’da Muhammed Abduh’un öndeliğinde gizli bir cemiyet kurulmuştu. Mısır nakîbüleşrafından Şeyhulmeşayih Muhammed Tevfik Efendi 1316 (1898) yılında Mısır’ın siyasî ahvaline müteallik, Sultan II. Abdülhamid Han’a gönderdiği bir layihada, yirmi üç yıl önce (1875) Mısır’da gizli bir cemiyetin kurulduğunu belirtiyordu. Bu cemiyetin “Tecdid-i hilâfet” ve Tecdid-i diyânet-i İslâmiyye” (B.O.A. Y.E.E, 127/71) olmak üzere iki maksadı bulunmaktaydı.

Muhammed Tevfik, söz konusu layihada “Tecdid-i hilâfet” projesinin “Mısır, Hicaz ve Şam gibi Arap beldelerinde bir Arap devleti kurularak, dinî işler için Kureyşli bir halifenin ve eskiden Mısır’da olduğu gibi dünyevî işler için ise bir sultanın nasb edilmesinden ibaret” olduğunu açıklamıştı (Y.E.E, 127/71). Bu açıklamalara bakıldığında İngiltere’nin o dönemde hilâfet makamında papalığa benzer bir reform yapmak istediği görülmektedir.

İngiltere Dışişleri bakanlığında önemli görevlerde bulunan Osmanlı coğrafyasının birçok bölgesini dolaşan Wilfrid Scawen Blunt’ın (1840-1922), 1882 yılında yayınladığı The Future of Islam adlı eserinin temel görüşü, “Hilâfetin Türklerin elinden alınıp Araplara verilmesi” yönündeydi. Blunt, hilâfetin Kureyş’e ait olması gerektiğini belirtmiş ve ilk Osmanlı halifesi olarak düşündüğü Sultan Selim’i, gaspçı olarak nitelemişti. (Blunt, 1882: 50).

İlk baskısı 1883 yılında Londra’da yayınlanan The Caliphate isimli kitabında Sir William Muir (1819-1905) ise, Osmanlı’nın Kureyş kabilesinden olmadığını ifade edip Osmanlı sultanlarının hilâfetlerinin bir iddiadan ileri gidemeyeceğini söylemişti. W. Muir, “Bağdat’ın düşmesiyle birlikte hilâfet son buldu. Memluklar tarafından canlandırma hayali, cansız bir gösteri, Osmanlı hilâfeti ise bir rüyadır” (William, 1924: 596) diyerek, Osmanlı hilâfetinin bir gerçekliğinin olmadığını iddia etmişti.

Blunt, II. Abdülhamid’in bir halife olarak dünya Müslümanları nezdindeki itibarını itiraf edip Kuzey Afrika’dan Hindistan’a kadar Müslümanların onun işareti ile hareket etmelerine dikkat çekmiş ve halifenin Avrupa’ya karşı direnen ve gerektiğinde kendilerine karşı cihat ilan etme eğiliminde bulunan bir kişi olduğuna dikkat çekmişti. Blunt’ın mevzuu bitirirken “Ne zaman gerçekleşirse gerçekleşsin Abdülhamid’in ölümü veya hal’i, Osmanlı hilâfetine karşı bir hareketin derhal başlamasını sağlayacaktır” (Blunt, 1882: 159) diyerek, II. Abdülhamid’den sonra Osmanlı hilâfetinin devam etmeyeceğini söylemesi oldukça dikkat çekiciydi.

İngiltere politikalarını yakından takip eden Rıza Tevfik (1869-1949) eskiden beri İngiltere’nin hilâfete karşı olduğunu, özellikle Sultan II. Abdülhamid’in hilâfeti âdeta elinde sihirli bir asa gibi kullanarak, İngilizlere zarar verdiğine dikkat çektikten sonra İngilizlerin, Meşrutiyet ile hilâfetin uyuşmayacağını ümit ettiklerini belirtir. Rıza Tevfik, “Meşrutiyet’in ilanı sırasında İngilizlerin besledikleri bu ümit de boşa çıkınca fena halde meyus oldular” (Tevfik, 2008: 187) diyerek, Meşrutiyet’ten sonra İngilizlerin hayal kırıklığına uğradıklarına dikkat çekmiştir.

“Arap Hilâfeti Projesi”yle Osmanlı hilâfetinin meşruiyetinin iyice tartışılır hale geldiğini ve İslâm dünyasında halife olma hevesine kapılan kimselerin çoğaldığını düşünen bazı İngiliz yetkililer, “Kutsal Roma İmparatorluğunun yok olması gibi Osmanlı hilâfetinin de sonuna gelindiğini” söylemişlerdi (PRO. FO: 373/5/b). Bunun için İngilizler, bir taraftan Şerif Hüseyin’i halifelğe hazırlayıp Hicaz’da kendisini emir olarak tanımayı düşünürlerken (PRO. FO: 686/71), diğer taraftan Vehhabilerle de işbirliği içerisindeydiler (Toynbee, 1998:61; Kral Abdullah, 2006: 133). Müslümanların yaşadığı bölgelerde bulunan İngiltere’nin gizli servis

elamanları, hilâfet ekseninde gelişen her olayı düzenli bir şekilde ülkelerine bildiriyorlardı (PRO, FO: 686/71, 141/680/7).

İngiliz arşivinde yer alan 5 Temmuz 1915 tarihli bir belgeden, İngiliz yetkili Sir Mark Sykes ve Rusya'nın İstanbul elçiliğinde görevli Boris Serafimow'un İstanbul'un düşmesi durumunda hilâfetin Osmanlı Hanedanı'ndan alınmasını ve İstanbul veya Şam'da Vatikan'daki papalığa benzer bir hilâfet kurumunun oluşturulması konusunu görüştükleri anlaşılmaktadır (PRO, FO, 141/ 587/2).

1916'da imzalanan Sykes-Picot anlaşmasıyla Rusya, İngiltere ve Fransa Osmanlı topraklarının büyük kısmının paylaşılmasında anlaşmışlar ve bunu hayata geçirmek için birçok cephede savaşmayı göze almışlardı. Bu çerçevede İngiltere, Şerif Hüseyin'in Osmanlıya isyan etmesinin karşılığında bölgede Arap bağımsızlığını tanımayı ve hilâfete bir Arap'ın getirilmesini istiyordu (Evans, 2004: 111). Bu konuda İngiliz arşivlerinde, Şerif Hüseyin'in İngiltere ile sıkı işbirliğini gösteren kendi el yazısıyla yazdığı mektuplar da dahil birçok belge yer almaktadır (PRO, FO: 141/ 587/2; 174/ 303/77; 373/5/6; 608/92/7; 608/8/ 98/273; 684/2; 686/71).

İngiliz belgelerinde Şerif Hüseyin'in 1916 yılında henüz Osmanlı'ya isyan hareketini başlatmadan önce, 1915 yılının Şubat ayında İngiliz yetkililerin Arapların ileri gelenleriyle Türklerin hilâfeti kaldırması konusunu konuştuklarını görmekteyiz. İbn Suud'un "Türkiye tarafından hilâfetin kaldırılması durumunda hilâfetin Emir Hüseyin tarafından temsil edilen peygamberin ailesine geri dönmesi gerektiğini söylediği", İngiltere'nin Irak'taki Arap Bürosu tarafından dikkatle not alınıp İngiltere'ye gönderilmişti (PRO, FO 686/71).

Yirminci asrın başlarında Batı dünyasının ağırlıklı görüşünün hilâfetin Türklerden alınması yönünde olduğu söylenebilirse de hilâfete nasıl bir şekil verileceği konusunda düşünceleri netlik kazanmış değildi. The New World of Islam adlı eserde, I. Dünya Savaşı yıllarında hilâfete nasıl şekil verileceği konusundaki görüşler şöyle özetlenmişti: "Avrupalı yazarların Panislamizm'in kanatlarını en iyi şekilde kesmek için, hilâfetin saygınlığını yitirmiş bir Türk sultanı tarafından muhafazasının mı, yoksa Mekke Şerifi'ne devredilmesinin mi, ya da tamamen lağvının mı daha uygun olacağını tartıştıklarını görürüz" (Stoddard, 1338: 56).

I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı'nın Almanya ile beraber olup, kendisine karşı cihat ilan etmesini kabullenemeyen İngiltere, hilâfeti Şerif Hüseyin'e vererek, Müslümanları kontrolü altında tutmayı düşünmüştür. Bununla birlikte İngiltere ve bir kısım Avrupa devletleri, halifenin yetkilerinin kısıtlanmasını, hatta bütün yetkilerinin elinden alınarak, halifenin sadece şeklen kalmasını, yani hilâfetin Vatikan misali ruhanî bir makam haline getirilmesini ikinci bir seçenek olarak da düşünmüşlerdir (Rıza, 1321: 63; Şükrü, 19993: 6). Arnold J. Toynbee (1889-1975), bu düşüncenin hilâfetin tarihini ve teorisini iyi bilmeyen batılılar tarafından gündeme getirildiğine dikkat çeker. O, "bunlar (Batılı ilim adamları) hilâfeti papalıkla bir tutuyorlar. Onu batılı manada "manevî" bir makam olarak tarif ediyorlar" (Toynbee, 1998: 47-8) diyerek, bu projenin İslâm'a yabancı olduğuna dikkat çekmiştir. Nitekim Sultan Vahdeddin, hilâfet müessesesinde yapılmak istenen böyle bir tahrifatı kabul etmemiştir. Saltanatı yani siyasi gücü olmayan hilâfet düşüncesi, Abdülmecid Efendi ile uygulamaya çalışılmış ise de devamı mümkün olmamıştır (Gümüšoğlu, 2011: 295).

31 Ağustos 1922 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanlığında, Sömürgeler Bakanlığına gönderilen bir yazıda, hilâfetin dünyevî ve ruhanî yetkilerinin birbirinden ayrılmasının zorunlu olduğu belirtilmiştir. Lord Curzon, Churchill'den "hala Müslüman idareciler tarafından halife kabul edilen Osmanlı Sultanı'nın Türkiye'den ayrılması görüşüne katılıp-katılmadığını" sormuştur. TBMM'nin "saltanatın hilâfetten ayrılması" yönünde kararını almadan yaklaşık iki ay önce İngiliz Sömürgeler Bakanlığı, 7 Eylül 1922 tarihinde Osmanlı halifesinin hiçbir hükümler hakkını tanımaya yanaşmadığını ve halifenin Türkiye'den ayrılmasının İngiltere'nin çıkarlarına en uygun bir çözüm olduğunu belirtmiştir (PRO, FO: 371/7800; Satan, 2008: 74).

2.1.2. Arap Hilâfetine Tepkiler

Hindistan Müslümanları, hilâfet makamının sahibi olan Osmanlı'nın İngiltere tarafından sıkıştırılmasına karşı çıkmışlar ve bu yöndeki politikalarını değiştirmeleri için İngilizlere baskı yapmışlardır. (PRO, FO: 174/303/77) Londra'da yaşayan Hindistanlı Müslümanlar tarafından kurulan İslâm Merkezi Cemiyeti (The Central Islamic Society) 8 Mayıs 1910 yılında bir toplantı yapmış ve Lordlar Kamarasında ve İngiltere basınında hilâfet meselesinden söz edilmesine işaret ederek, hilâfet konusunun Müslümanlara ait bir mesele olduğunu umumi efkâra ilan etmiştir. İslâm Cemiyeti'nin aldığı kararların ilk maddesinde, Osmanlı sultanının bir halife olarak asırlardan beri hüküm sürdüğü ve o andaki halifenin de bütün Müslümanlar yanında öncekiler gibi aziz ve muhterem olduğu belirtilmiştir. İkinci madde de sadece Müslümanlara ait olan hilâfet konusunda gayr-i müslimlerin tasarruf hakkının olmadığına dikkat çekilerek İngiltere'nin hilâfet konusuna karışmasının doğru olmadığı açıkça ifade edilmiştir (Kidvâî, 1919: 46).

İngiliz Arşivlerinde, hilâfet meselesi etrafında İngiltere'nin yurt dışındaki gizli servis ofislerinden pek çok yazının gönderildiğini görmekteyiz (PRO, FO: 174/303/77. Bu çerçevede, Kahire Bürosu'ndan bir yetkili, 2 Kasım 1915 tarihinde "Ağa Han'ın kendisine geldiğini ve Hindistan Müslümanlarının hilâfetin Araplara verilmesine kesinlikle karşı olduğunu ifade ettiğine" dair bir raporu İngiliz Dışişleri Bakanlığına göndermiştir. İlgili görüşmede Ağa Han, hilâfetin Araplara verilmesinin kendilerine karşı yapılmış çok büyük bir hata olacağını ve bunun Hindistan'da büyük bir faciaya sebep olacağını ifade etmişti. İngiliz yetkili ise Arapların yaşadığı bölgede Arap bağımsızlığını desteklediklerini bunun dışında politik ve seküler konularda Araplara bir söz vermediklerini söyleyerek hilâfet konusunu geçiştirmeye çalışmıştı (PRO, FO 686/71; 141 /587/2; 141/680/7).

Ağa Han, İngiliz yetkililere hilâfet konusunda Müslümanların istemediği bir tasarrufta bulunulması durumunda bunun Hindistan'da faciaya sebep olacağını pek çok kez ifade etmiştir (PRO, FO, 686/71, 141/587/2). O, İngiltere'yi Türkiye'yi sıkıştırmama konusunda uyarılmış ve Türkiye'nin bölünmesinin ahlak dışı bir davranış olduğu belirterek, bu durumun Hindistan'da "sonu gelmez olaylara" yol açabileceğini söylemiştir (PRO, FO, 141/680; Sonyel, 1995: I, 185).

2.1.3. Lozan Konferansı ve Hilâfet

İngiltere, Lozan Konferansı öncesi Arap hilâfetini destekleyip Osmanlı hilâfetinin tarihte kalması gerektiğini düşündüğünden hilâfet konusunu Türklerle resmen tartışmaktan kaçınmış ve daha çok Yeni Türkiye'nin bina edileceği esaslar konusuna ağırlık vermiştir. İngiliz yetkililer o dönemde, Kemalistlerin seküler ve milli bir devlet kurarak politik ve ekonomik reformlar yapıp dışarıdaki Müslümanlarla bağlarını koparması durumunda, İngiltere'nin menfaatlerinin tehdit altında olmayacağını düşünüyorlardı (Cox, 2003: 281-4).

1915 yılının Ağustos'unda Arap bağımsızlığının tanınacağı ve hilâfetin Araplara iade edileceğine dair kendisine söz verildiğini (PRO, FO: 686/ 71; 141/680) belirten Şerif Hüseyin, İngiltere'nin Cidde Bürosu'na 7 Aralık ve 11 Aralık 1922'de gönderdiği telgraflarda Lozan Konferansı'ndan kendi aşiretinin haklarının ve bağımsızlığının sağlanmasını talep etmişti. (PRO, FO: 686/70; 686/71) İngiliz dışişleri bakanlığının 8 Şubat 1923 tarihli bir belgede ise İngiltere'nin Lozan'da bulunan bir delegesinin Şerif Hüseyin'den aldığı telgrafta Hüseyin'in hilâfet konusunu Türkiye'nin eski sultanıyla (Vahdeddin) konuşmaya karar verdiğine dair bir not yer almıştı (PRO, FO: 686/ 71; 141/680).

İngiliz belgelerine göre Lozan Konferansı'nın devam ettiği dönemde Hicaz'ın yanı sıra Mısır da Lozan Konferansı'nda hilâfet konusunda alınacak kararları yakından takip etmekteydi (PRO, FO: 30/57/47). Hindistan Müslümanları ise tamamen Müslümanlara ait olan hilâfet meselesinde onların ve umumi efkârın

tasvibi alınmadan bir karara varılmaması konusunda İngiltere'ye baskı yapmaktaydı (PRO, FO: 141/680, Şimşir, 1994: II, 407).

İsmet Paşa, Lozan yolunda 17 Kasım 1922 tarihinde Müslim Standard gazetesine yaptığı açıklamada “Türkiye hilâfeti tutuyor ve tutacaktır. Hilâfet, Türk milletine vedia (emanet) dir... Kanımızın son damlasına kadar hilâfeti tutup yaşatacağız...” diyerek, dünya Müslümanlarına Yeni Türkiye'nin hilâfete sahip çıkacağı mesajını vermişti. Bu ifadelerine rağmen İsmet Paşa'nın Lozan dönüşü birden bire hilâfet düşmanı kesilivermesine hayret eden Rauf Orbay, bu değişikliğin “bazı düşman telkinlerine kapılıştan ileri geldiğini” belirtmiş ve telkinin de Lozan'da İngilizlerle ara buluculuk rolü oynayan Hahambaşı Hayim Nahum'dan geldiğini ifade etmiştir (Kandemir, 1965: 96).

Başbakan Rauf Orbay tarafından İsmet Paşa'ya 5 Ocak 1923 tarihinde gönderilen telgrafta, hilâfetin lüzumu ve halifenin hakları kesin olarak ifade edilmişti. Söz konusu telgraf Lozan'dan 2 Ocak 1923 tarihinde gelen 172 ve 173 numaralı iki telgraflara cevap olarak gönderilmişti. Bu iki telgraf arşivde bulunmadığından Lozan'dan ne konuda bilgi istendiği hususu kapalı kalsa da verilen cevabi telgraftan konunun hilâfetin geleceği ile alakalı olduğu anlaşılmalıdır.

Söz konusu telgraf “Makam-ı hilâfet yalnız Türkiye'ye ait olmayıp, bilcümle âlem-i İslâm'a şamil ve aittir. Binaenaleyh halife-i müslimîn, emîru'l-müminindir” cümleleriyle başlıyor ve hilâfetin hukuk ve salahiyeti konusunda karar vermesi için bütün İslâm toplumlarının temsilcilerinden oluşacak bir kongrenin toplanması teklif ediliyordu. Türkiye'nin kongre toplanıncaya kadar “Makam-ı hilâfet ve halifeyi hüsn-i muhafaza ve sıyanet eylemeyi dinî, vicdanî ve tarihî bir vazife olarak iftiharla ifa edeceği” belirtilmiştir (Şimşir, 1994: I, 330).

İsmet Paşa, Lozan görüşmelerinin birinci devresinin sonunda Hariciye Nazırı Adnan Bey'e çektiği telgrafta halifeye dua teveccühlerinden dolayı murahas heyeti adına teşekkürlerini arz ettikten sonra İslâmiyet'e taalluk eden bazı maddelerin heyete hallettirilmek istendiğini ancak, hilâfete müteallik meselelerin heyetin salahiyetleri haricinde olduğunu ifade ettiklerini belirtmişti (Şimşir, 1994: I, 481).

Lozan görüşmelerinin ikinci devresinde ise İsmet Paşa'nın hilâfet konusuna yaklaşımının tamamen değiştiği görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa'ya “hilâfetin bir an evvel kaldırılmasını” telkin eden (Kandemir, 1965: 97-8). İsmet Paşa hatıralarında “cumhuriyetin yanında hilâfet müessesesinin beraber işleminin ve yürümesinin çok mahzurlu hatta imkansız olduğunu gördüğünü ve kendilerinde bu yönde bir kanaat oluştuğunu belirtir (İnönü, 2006: 449).

Bu dönemde İngiltere, Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve hilâfetin kaldırılması yönünde politikalar izlemekle birlikte, Rusya'nın Anadolu'da nüfuz kazanmasına da mani olmak istediğinden Türkiye'nin tamamen yok edilmesini istemiyordu. İngiltere'nin en fazla önem verdiği husus, Türkiye'nin İslâm ile alakasını kesmek suretiyle hâkimiyeti altındaki Müslümanlar üzerindeki nüfuzunu kırmaktı. Bu politika doğrultusunda İngiltere'nin görüşü Rusya'ya karşı bir set olacak şekilde Osmanlı Devleti'nin dağıtılmasından sonra İslâm ile alakası bulunmayan geçmişe nispetle daha küçük bir Türkiye'yi tesis etmektir (Cox, 2003: 284).

I. Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin karşısında yer alan Rusya ve İngiltere Yeni Türkiye'nin dünya Türklerine ve Müslümanlarına önderlik etme potansiyelinin yok edilmesi konusunda hemfikirdiler. Zira Türklerin birliğini Rusya (Yalçınkaya, 2006: 188), Müslümanların birliğini de İngiltere, kendi menfaatleri açısından tehlikeli buluyordu. Yeni Türkiye'nin idarecileri ise İslâm'dan uzaklaştıkları nispette batılı devletlerin hoşnutluğunu kazanacaklarını düşündüklerinden, İslâm faktörüne soğuk bakıyor ve batılıları rahatsız edecek hareketlerden uzak durmayı tercih ediyorlardı (Gümüsoğlu, 2011: 295).

2.1.4. Hilâfeti İlgâ Sürecinde İngiltere Kamuoyu

Hilâfet konusu, batıda ve doğuda tartışılmaya devam ederken 1923 yılının son aylarından itibaren hilâfetin tamamen kaldırılacağına dair görüşler ağırlık kazanmış ve TBMM'nin hilâfeti ilga edeceğine dair haberler iç ve dış basında geniş yer almıştı. Hilâfet meselesini halledilmesi gereken çok önemli bir sorun olarak gören İngiltere, konu etrafında meydana gelen gelişmeleri yakından takip etmişti (PRO, FO, 141/ 587; 174/303/77; 608/273).

İngiliz basınında 4 Kasım 1923 tarihinde çıkan yazıda “Şüphesiz hilâfet, Mustafa Kemal'in önünde kaldırılması gereken bir engeldir. Ya tamamen ortadan kaldırılabilir, ya da zararsız olabileceği bir yere gönderilebilir” denilerek hilâfetin geleceği ile ilgili ihtimallere yer verilmişti. 26 Şubat 1924 tarihinde çıkan yazıda ise “Son günlerde beklenen işaretlere göre hilâfetle ilgili büyük gelişmeler olacak” denilmiş ve hilâfet hakkında önemli kararların alınacağına haberini vermişti. (Kürkçüoğlu, 2006: 306-7; Özcan, 1995: 35) Türkiye’de hilâfetin ilgası yönündeki düşüncenin ağırlık kazanmasına paralel olarak İngiltere basınında Şerif Hüseyin’in hilâfetine dair haberler geniş yer almıştı (The Times, 11 Şubat 1924: 10).

Hilâfetin ilgasından sonra The Daily Telegraph, “Ankara Meclisi Tarafından Halife Tahttan İndirildi” başlığını atarak Meclis’te kararın nasıl alındığı hakkında bilgi verdikten sonra halifenin geleceği konusunda birçok sorunun cevapsız olduğunu yazmıştı. Aynı gazetede “İslâm’ın Geleceği” başlığı altında Mustafa Kemal Paşa’nın izleyeceği politikalar hakkında yorum yapılarak Türkiye’nin seküler ve modern bir devlet olmasının beklenildiği ifade edilmiştir. Söz konusu yazıda Türkiye halkı şimdiye kadar sürdürdüğü dünya Müslümanlarının liderliğini koruyacak mı? diyerek ilga kararının İngiltere’nin menfaatleri açısından değerlendirilmesi yapıyordu. Yazıda devamla “meselenin gerçeği şu ki gizli güçler Türkiye’de İslâm’ı yok ediyorlar” denilerek, Rusya başta olmak üzere dünyada dine karşı oluşan tepkiye dikkat çekilmişti. Söz konusu yazıda “Ankara seküler kararları uygulamaya koyarak Avrupa güçlerinin hâkimiyeti altındaki topraklarında yaşayan ve ciddi bir tehdit olan Müslümanların bağımsızlık mücadelesini ve Pan-İslamik hareketleri öldürebilir” denilmiştir. (The Daily Telegraph, 4 Mart 1924: 11)

“Türkiye Meclisi tarafından hilâfetin kaldırıldığını ve Abdülmecid’in yurt dışına gönderildiğini” başlıktan haber yapan The Times, Halk Partisi’nin teklifiyle Mecliste yapılan özel oturumda mesele etrafında görüşmelerin saatlerce sürdüğüne dikkat çekmiş ve hilâfet gibi önemli bir kurumun telaş ve acelecilik içerisinde kaldırıldığına işaret etmiştir (The Times, 4 Mart 1924: 14; FO: 141/812/18).

Hilâfetin ilgası kararından sonra Şerif Hüseyin’in hilâfet ilanını ve emrivaki ile hilâfet makamını ele geçirme gayretlerini teşvik eden (FO: 686/71) İngiltere, hilâfetin ilgasının özellikle Hindistan Müslümanları tarafından nasıl karşılandığını dikkatli bir şekilde izlemişti (PRO, AIR: 23/406). Hilâfetle ilgili gelişmelere yer veren The Daily Telegraph’da, özellikle ilga kararının Hindistan Müslümanları tarafından nasıl değerlendirildiği konusunda yorumlar yapılarak bölge Müslümanlarının konuyu, Türk liderlerle doğrudan görüşmek için ,Ankara’ya bir heyet göndereceği belirtilmiştir (The Daily Telegraph 5 Mart 1924: 9). The Times ise Ankara’nın hilâfeti ilga edip, Osmanlı Hanedanı’nı yurt dışına göndermekle, hilâfetin son bulduğuna dikkat çekmiş ve bunun özellikle Hindistan Müslümanları üzerinde muhtemel etkilerinden bahsetmiştir (The Times, 5 Mart 1924: 15).

İngiliz arşivlerinde, dünyanın değişik beldelerine gönderilen gizli belgelerin yanı sıra İngiltere basınında, hilâfetin ilgası kararından sonra konu etrafında meydana gelen gelişmeleri ve İngiliz siyasetine etkisi konusunda muhtemel görüşlere dair pek çok haber kupürü bulunmaktadır (FO: 141/812/18; 686/71).

The Daily Telegraph, halifenin gözyaşları içerisinde İsviçre’ye gitmek üzere saraydan ayrıldığını ve yol masrafları için sadece 1000 TL (120 sterlin civarında) bir paranın verildiğini belirtiyordu. Bir başka yazıda ise

Hindistan Müslümanlarının Mustafa Kemal Paşa'ya konuyla alakalı çektikleri telgraftan bahsedilmekteydi (The Daily Telegraph, 6 Mart 1924).

İngiliz arşivleri arasında İslâm dünyasının farklı şehirlerinde hilâfetin ilgasından sonra oluşan tepkileri ihtiva eden yüzlerce belgele yer almaktadır (FO, 141/ 587; 174/303/77; 608/273; AIR, 23/406). Bağdat, Şam, Kudüs, Kahire, Beyrut, Fas ve Amman gibi şehirlerdeki İngiliz görevliler, hilâfetin ilgası kararından sonra Cuma hutbelerinde kimin isminin okunduğunu veya okunmadığını özellikle de Şerif Hüseyin'in isminin okunup-okunmadığını, okundu ise Müslümanların buna nasıl bir tepki verdiklerini takip etmişler ve bağlı buldukları birimlere bildirmişlerdir (FO: 686/71; 174/303/77).

İngiltere'yi hilâfet meselesinde endişeye sevk eden önemli konulardan birisi, "hilâfetin kaldırılmasında İngiliz parmağının olduğuna dair bir kanaatin özellikle Hintli Müslümanlar arasında oluşması sebebiyle İngilizlere karşı isyan ve boykot hareketinin başlamasıydı (PRO, AIR: 23/406). Bu sebeple hilâfetin bir çırpıda kaldırılmasına şaşırarak İngiltere, Müslümanların tepkisinden çok endişe etmiştir. Bu sebeple İngiltere kamuoyu, hilâfetin ilga kararına karşı temkinli yaklaşmış, basında Müslümanların hissiyatına paralel olarak, kararın İngiliz hükümeti tarafından eleştirilmesinin beklediğine dair haberler çıkmıştır (The New York Times, 4 Mart 1924).

İngiliz basınının konuya yaklaşımı genel manada bu çerçevede olmakla beraber, Türkiye'nin hilâfeti kaldırmakla çağdaşlaşacağını zannetmesinin yanlışlığı belirtilip, hilâfet sayesinde büyük bir devlet olan Türkiye'nin üçüncü sınıf bir devlet sayılacağına ve artık İngiltere'ye karşı hilâfet kozunu kullanamayacağına dikkat çekilmiştir. Bu sebeple İngiliz basını, Türkiye'nin kendi menfaatleri açısından son derece önemli olan bir kurumu bir anda kaldırmasını hayretle karşılamış, pek inanmak istememiştir. Basın "Türkler kendi bindikleri dalı kestiler, İngiltere için inanılmayacak derecede mükemmel bir şey oldu" gibi ifadelerle, hilâfetin ilgasının hem Türkiye hem de İngiltere açısından neler getirip götürüleceğine işaret etmeye çalışmıştır. Büyükelçi Sir Ronald Lindsay ise Londra'ya gönderdiği mektupta, İngilizler için laik Türkiye'nin tehlike olmaktan çıktığını yazmıştı (Kürkçüoğlu, 2006: 307-10).

The Times gazetesinin 1 Nisan 1924 tarihli nüshasında yer alan bir haberde hilâfetin ilgasından sonra İtalya'nın işgalinde bulunan Bingazi'de Cuma hutbesinde Abdülmecid'in isminin yerine İtalya kralının isminin okunmasına Ezher Üniversitesi'nin gösterdiği tepkiye dikkat çekilmiştir (The Times, 1 Nisan 1924: 13).

Ortadoğu ve Osmanlı konusunda uzman olan Sir. V. Chirol (1852-1929) İngiltere yönetiminin merkezi olan Whitehall'de 8 Mayıs 1924'de yapılan bir toplantıda "Osmanlı Halifesinin Düşüşü" başlığı altında bir konuşma yapmıştır. Chirol, halifenin Almanlarla olan beraberliğine ve I. Dünya Savaşı'nda ilan ettiği cihat çağrısının İngiltere'ye verdiği zarara dikkat çekmiş ve Hindistan Müslümanlarının isteği üzere Mustafa Kemal'in halifeliği kabul etmesi ihtimalini değerlendirmiştir (The Times, 9 Mayıs 1924: 13).

Arnold Joseph Toynbee hilâfetin kaldırılmasından sonra seküler politikalar konusunda Türkiye'nin İslâm âlemine önderlik etmesine dikkat çekerek, şöyle demiştir: "Hilâfetin kaldırılmasının iki manası vardı: Öncelikle Türkiye, İslâm dünyasının merkezi olmaktan çıkmıştır. Türkiye, İslâm'ın "manevî önderliğini bırakıp köşe başına dönüp "dünyevî" bir hükümet kurup halifeyi sınır dışı edince, batılılaşmanın nimetlerine karşılık, İslâm birliğinden ve İslâm'ın desteğinden vazgeçmiş oldu. Sonra bu değişiklik yalnız Türkiye'de kalmadı, bütün İslâm dünyasına yayıldı" (Toynbee, 1998: 207).

SONUÇ

İngiltere, bir dönem halifenin nüfuzundan istifade etmek için Osmanlı halifesine yaklaşmış ise de bu politikası uzun sürmemiştir. İngiltere, sömürge haline getirdiği Hindistan'ın yol güvenliği açısından önemli olan Mısır'ın yanı sıra Arabistan ve Mezopotamya'yı kontrolüne almak istediği için Osmanlı halifesinin Müslümanlar üzerindeki nüfuzunun ortadan kaldırılması gerektiğini düşünmüştür.

İngiliz yetkililer, 1873'ten itibaren Arapların, Osmanlı sultanını halife olarak tanımaya devam etmesinin İngiltere'nin aleyhine olacağını ifade edip hilâfetin Mekke Emiri'ne transfer edilmesi gerektiği dile getirmişlerdir. Bu doğrultuda Tecdid-i hilâfet" ve "Tecdid-i diyânet-i İslâmiyye" amacıyla 1875 yılında Mısır'da gizli bir cemiyet kurulmuştur. Ayrıca W. Scawen Blunt 1882 yılında yayınladığı The Future of Islam adlı eserinde Sultan Selim'i gaspçı olarak niteleyip, "Hilâfetin Türklerin elinden alınıp Araplara verilmesi" düşüncesini geniş olarak işlemiştir.

İngiliz belgelerine bakıldığında 1915 yılının Şubat ayında İngiliz yetkililerin Şerif Hüseyin ve İbn Suud gibi Arap ileri gelenleriyle Türklerin hilâfeti kaldırması ve hilâfetin Hz. Peygamber'in ailesine geri dönmesi gerektiği konusunun" görüşüldüğü anlaşılmaktadır. I. Dünya Savaşı öncesi İngiltere ile sıkı ilişki içerisinde bulunan Şerif Hüseyin, Lozan Konferansı esnasında gönderdiği telgraflarda kendisine "Arap bağımsızlığının tanınacağı ve hilâfetin Araplara iade edileceğine dair söz verildiğini" hatırlatarak, bunların yerine getirilmesini istemiştir.

Halifenin yetkilerinin kısıtlanmasını, hatta siyasî yetkilerinin elinden alınarak, hilâfetin Vatikan misali ruhanî bir makam haline getirilmesini ikinci bir seçenek olarak değerlendiren İngiltere, Lozan Konferansı öncesinde Osmanlı hilâfetinin tarihte kalması gerektiği görüşüne sahipti. Bu sebeple İngiliz yetkililer Lozan'da hilâfet meselesini, Türklerle resmen müzakere etmekten kaçındıklarından Yeni Türkiye'nin yol haritasının çizildiği ve karara bağladığı maddeler arasında hilâfete yer verilmemiştir. Bununla birlikte İngiliz yetkililer, resmî müzakerelerin dışında Türklerin hilâfet konusundaki görüşlerini öğrenmek için gayret sarf etmişlerdir. İngilizler Kemalistlerin seküler ve milli bir devlet kurarak, dışarıdaki Müslümanlarla bağlarını koparması durumunda, İngiltere'nin menfaatlerinin tehdit altında olmayacağını düşünmüşlerdir.

İngiltere, bir taraftan Türkiye'nin İslâm ile alakasını kesmek suretiyle hâkimiyeti altındaki Müslümanlar üzerindeki nüfuzunu kırmaya çalışmış, diğer taraftan da "Rusya'ya karşı bir set olacak şekilde Osmanlı Devleti'nin dağıtılmasından sonra geçmişe nispetle daha küçük bir Türkiye tesis etmenin" kendi menfaatleri açısından faydalı olacağını düşmüşlerdir. Bununla birlikte İngiltere, hilâfetin kaldırılmasında kendilerinin etkisinin olduğuna dair bir kanaatin özellikle Hintli Müslümanlar arasında oluşması ve İngilizlere karşı isyan etmesinden çekindiğinden hilâfetin kaldırılması konusunda gayretlerini kamuoyundan gizlemeye çalışmıştır.

KAYNAKLAR

Akgündüz, Ahmed (1990). Osmanlı Kânunnâmeleri, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Akhisârî, Hasan Kâfi (1287). Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-âlem, nşr. Tevfik, İstanbul.

Âmidî, Seyfüddîn (1992). el-İmâmetü min Ebkâri'l-efkâr fî usûli'd-dîn, nşr. Muhammed Zübeydiye, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye.

Âşık Paşazâde (1332). Tenvîh-i Âl-i Osman, İstanbul: Matbaa-i Âmire.

B.O.A. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) Y.E.E. (Yıldız Esas Evrakı), 127/71.

- Bağdâdî, Abdulkâhir (1981). Usûlu'd-dîn, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye.
- Bâkılânî, Kâdı Ebû Bekir (1987). et-Temhîd, nşr. İmâdüddîn Amed Haydar, Beyrut: Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye.
- Blunt, W. Scawen (1982). The Future of Islam, London.
- Cox, S. Thomas (2003). The Idea of Arabic Caliphate in British Middle Eastern Policy in the Era of Great War, Doktora Tezi, University of Durham.
- Cürcanî, Seyyid Şerîf (ts.). Şerhu'l-Mevâkıf, İstanbul: Dâru't-tibâati'l-Âmire.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn el-Ğıyâsî (1979). (Ğıyâsü'l-ümem fi'l-tiyâsi'z-zulem), nşr. Mustafa Hilmi, Fuâd Abdülmü'min, İskenderiye: Dâru'd-Da've.
- Dursun Bey (1330). Târîh-i Ebû'l-Feth, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şerikâsı Matbaası.
- Eraslan, Cezmi (1992). II. Abdülhamid ve İslâm Birliği, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Feridun Bey (1858). Münşeât, İstanbul: Takvîmhâne-i Âmire.
- Ferrâ, Ebû Ya'la (1983). el-Ahkâmü's-sultâniyye, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir (1305). Kâmûs Tercemesi (Çev. Âsım Efendi), İstanbul: Bahriye Matbaası.
- Gazzâlî, Ebû Hamid (1972). el-İktisâd fi'l-i'tikâd, Kahire: Mektebetü'l-cindî.
- Gazzâlî, Ebû Hamid (1964). Fedâihu'l-Bâtıniyye, Kahire: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye.
- Gümüšoğlu, Hasan (1999). İslâm'da İmâmet ve Hilâfet, İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Gümüšoğlu, Hasan (2011). İntikalinden İlgasına Osmanlı'da Hilâfet, İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Handbooks Prepared, Historical Section of The Forein Office, No: 96 a-b.
- Haydar Çelebi (1955). Ruznâme, Topkapı Sarayı Ktp. R.
- Hilâfet Risaleleri (2002). İstanbul: Klasik Yayınları.
- İbn Haldûn, Abdurrahman (1992). Mukaddime, Beyrut: Dâru'l-Belhî.
- İbn İyas, Ebû'l-Berakât (1984). Bedâiü'z-zuhûr fi vekâii'd-dühûr, nşr. Muhammed Mustafa, Kahire.
- İbn Kemal (1957). Tevârih-i Âl-i Osman, VII. Defter, nşr. Şerafettin Turan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbn Manzûr (1300). Lisânu'l-'Arab, Bulak: Matbaatü Bûlâk.
- İnönü, İsmet (2006). Hatıralar, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İsmail Şükrü (1993). Hilâfet-i İslâmiyye ve TBMM, İstanbul: Sebil Yayınları.
- Kadı Abdülcebbâr (1963). el-Muğni, Kahire.
- Kandemir, Feridun (1965). Hatıraları ve Söylemedikleri İle Rauf Orbay, İstanbul: Yakın Tarihimiz Yayınları
- Karpat, Kemal (2000). İslam'ın Siyasallaşması, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Kral Abdullah (2006). Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik (Çev. Halit Özkan), İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kürkçüoğlu, Ömer (2006). Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri, Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Laurance Evans. (2004). Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (Çev. T. Alaya, N. Uğurlu-Ö, Uğurlu), İstanbul, Örgün Yayınevi.
- Lothrop Stoddard (1338).Yeni Âlem-i İslam (Çev. Ali Rıza Seyfi), İstanbul.
- Lozan Barış Konferansı Tutanaklar. (1972). Belgeler (Çev. Seha L. Meray, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi), Ankara.
- Lütfî Paşa (1290). Tevârih-i Âl-i Osman: İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Mâverdü, Ebû'l-Hasen (1990). el-Ahkâmü's-sultâniyye, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- Müneccimbaşı Ahmed Dede (1285). Tarih (Sahâifü'l-ahbâr fî vekâyi'i'l-âsâr), İstanbul: Matbaa-i Âmire
- Naîmâ (1281). Târih-i Naîmâ, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Neşri, Mevlana Mehmed. (2008). Cihannüma, nşr. Necdet Öztürk, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Oruç b. Adil. (2008). Tevârih-i Âl-i Osman, nşr, Necdet Öztürk, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Özcan, Azmi (1995). "3 Mart 1924 Hilâfetin Sonu", İzlenim Dergisi, Mart.
- Özcan, Azmi (1998). "Hilâfet", DİA, XVII. Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özcan, Azmi (2002). "İngiltere'de Hilâfet Tartışmaları 1873-1909", Hilâfet Risaleleri, İstanbul: Klasik Yayınları.
- PRO (Public Record Office), FO (Foreign Office), 373/5/b.
- PRO, AIR, 23/406
- PRO, FO 141/ 680/7.
- PRO, FO 373/ 5/b
- PRO, FO, 141/ 587/2.
- PRO, FO, 141/680.
- PRO, FO, 141/812/18.
- PRO, FO, 174/303/77.
- PRO, FO, 30/57/47.
- PRO, FO, 371/7800.
- PRO, FO, 373/5/6; 608/92/7; 684/2.
- PRO, FO, 608/273.
- PRO, FO, 686/ 71.
- PRO, FO, 686/70.

- Reşid Rıza (1341). el-Hilâfe evi'l-İmâmeti'l-uzmâ, Kahire: Matbaatü'l-Menâr.
- Rıza Tevfik (2008). Biraz da Ben Konuşayım, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Satan, Ali (2008.) Halifeliğin Kaldırılması, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- Seyyid Bey (1333). Medhal, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Sonyel, R. Salâhi (1995). Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şemseddîn Sâmi (1317). Kamûs-ı Türki, Dersaâdet: İkdâm Matbaası.
- Şeyh Müşir Hüseyin Kidvâi (1919). Türkiye İslam İmparatorluğunun İstikbali, London.
- Şimşir, Bilal N. (1994). Lozan Telgrafları, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- T.W, Arnold (1987). İA. V-I. "Halife", İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Tansel, Selahattin (1969). Yavuz Sultan Selim, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1958). I, TBMM Matbaası.
- Teftâzânî, Sa'du'd-dîn. (1326). Şerhu'l-Akâid, Dersaâdet: Şirket-i sahafiyye-i Osmaniyye Matbaası.
- Teftâzânî, Sa'du'd-dîn. (1989). Şerhu'l-Makâsid, nşr. Abdurrahman 'Umeyrâ, Beyrut: Âlemü'l-kütüb.
- The Daily Telegraph, 4 Mart 1924.
- The Daily Telegraph, 5 Mart 1924.
- The Daily Telegraph, 6 Mart 1924.
- The New York Times, 4 Mart 1924.
- The Times, 1 Nisan 1924.
- The Times, 11 Şubat 1924.
- The Times, 4 Mart 1924.
- The Times, 5 Mart 1924.
- The Times, 9 Mayıs 1924.
- Toynbee, Arnold Joseph. (1998). 1920'ler Türkiye, Hilâfetin İlgası (Çev. Hasan Aktaş), İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- William, Muir (1924). The Caliphate Its Rise, Decline, and Fall, Edinburgh.
- Yalçınkaya, Alâeddin (2006). Sömürgecilik-Pan-İslamizm Işığında Türkistan, İstanbul, Lalezar Kitapevi.